

*Княз АСЛАН
баш муаллим*

АЗƏРБАЈЧАН ƏДƏБИЈАТЫ КЛАССИКЛƏРИ ВƏ ШƏХСИЈƏТИН ФОРМАЛАШМАСЫ ПРОБЛЕМИ

Камил инсан -јеткин шəхсијјет нагтында тəсəввүрләр өз илкин əксини Азəрбајчан шифаһи халг јарадычылыгында кениш шəкилдə тапмышдыр. Əн гəдим дөврлəрдən бəри дилдən-дилə кечэрək јажылымыш вə бу күнүмүзə кəлиб чыхмыш сажсыз-һесабысыз ағыз əдəбијјаты нүмунэлəриндə - нағылларымызда, дастанларымызда, əфсанэлəримиздə, əсатирлəримиздə, рəвəјəтлəримиздə, нəғмэлəримиздə вə с. бизимлə һəмсəһбət олан севимли гəһрəманларымызы јадə салсаг буну бир даһа јəгинлəшдирə билəрик. Нағылларымыздакы шən вə ағыллы гочаглары хатырлајаг. Мəликмəммəd, Илјас, Кечəl, Коса, Чыртдан кими јүзлэрлə нағыл гəһрəманлары мəһз чəсур, горхмаз, мəрд, əмəксевər, доғручул, мєһрибан, һазырчаваб олмалары илə јаддашымыза һопублар. Онларын бə`зилəri ағласыгмаз чəтинликлəрдən кечэрək инсанлары дардан гуртарыр, бə`зилəri доғма јурду дүшмəнлəрдən горујур, бə`зилəri исə дост, јолдаш, севкили јолунда һәр чүр мəһрумийјəтлэрə синə кəрир, гаршылашдыларпы сынаглардан алпыачыг вə үзүаг чыхырлар. Шифаһи халг əдəбијјатымызын бу унутулмаз вə севимли гəһрəманларыны ағыл-камал, мə`нəви кəзəллик, јүксək əхлаги кєјфијјəтлэр, физики күч, иралə, мəтинлик, дөзүмлүлүк, һагт-əдатəт угрунда мүбаризлик, сəдагəт бирлəшдирир.

Бу чəһəтдən илк јазылы абидəмиз олан "Китаби-Дəдə Горгуд" дастанларындакы Дəдə Горгуд, Газан хан, Бамсы Бејрək, Гарача Чобан һамымызын нүмунə кəтүрдүјүмүз образлардандыр. Ел ағсагталы вə халг оланы Дəдə Горгудун ағыллы, һикмəтли, ибрəтамиз дєјимлəri, өјүд-нəсиһəтлəri бу күн дə диллэр əзбəридир. "Короғлу", "Гачаг Нəби", "Гачаг Кəрəм" кими гəһрəманлыг дастанларымыз да кəнч нəслə əсл өриөктир.

Марағлыдыр ки, камил шəхсијјəтлə бағлы дєјимлэр аталар сөзлəриндə дə кениш шəкилдə ифадə олунмушдур. Мəсələn, "Камил адам аз данышар", "Камил бағбан чəkər бағын чəфасыны", "Камил инсан кəламындан бəлли олар", "Камил овчу бошуна күллə атмаз", "Јахшы ад дөвлəтдир", "Јахшы ат кəһнə чулун алтында да билинэр", "Јахшы сахла адыны, бəднамчылыг ел кəзэр", "Əсил илə даш дашы, бəдəсиллə јемə ашы", "Алим олмаг асандыр, адам олмаг чəтин" вə с.¹

Һəртəрəфли инкишаф етмиш шəхсијјəтин формалашдырыл-масы, ушагларын, јенијəтмэлəрин вə кəнчлəрин кəлəчək һəјата һазыр-ланмасы, чəмијјəтин һәр бир кəнч үзвүнүн мүсбət мə`нəви-əхлаги кєјфијјəтлəринин инкишаф етдирилмəsi проблеми Азəрбајчан əдəбијјаты классиклəрини һəмишə дүшүндүрмүшдүр. Онлар инсаны шəхсијјəт кими танытмаг мəсələсинə хүсуци фикир вермиш. чəмијјəтин инкишафында шəхсијјəтин ролуну јүксək гижмəтлəндирмишдир. Буна кəрə дə даһи сənəткарларымыз һəјаты даһа да кəзəллəшдирмək, зүлмү, истибады, əсарəти арадан галдырмаг үчүн илк нөвбədə шəхсијјəтлэрə бөјүк үмид бағламышлар. Онлар һəм дə ајры-ајры камил инсанлардан һәр биринин үмумиликдə јүксək шəхси кєјфијјəтлэрə малик олмаларыны арзу етмиш. бунун үчүн мүəјјən јоллар кəстəрмишлэр.

Азəрбајчан əдəбијјатынын мəшһур сималарындан Əфзалəддин Хагани, Низами Кəнчəви, Марағалы Əвһəди, Мəсини, Мəһəммəd Фүзули, Сєјид Əзим Ширвани, Аббасгулу Аға Бакыханов, Мирзə Шəфи Вазeh, Мирзə Фəтəли Ахундов, Чəлил Мəммədгулузадə, Мирзə Əлəkбər Сабир, Һүсєјн Чавид, Сəмəd Вургун, МəһəммədҺүсєјн Шəһријар вə онларча башгалары өз əсəрлəриндə јеткин шəхсијјəт нагтында марағлы фикирлэр сөјлəмишлэр. Онлар һəм инсанын əн јахшы мə`нəви-əхлаги хүсуцијјəтлəрини садалајыр вə охучуларə бу чүр мүсбət кєјфијјəтлэр ашыламага чалышыр, һəм дə инсаны гижмəтдən салан пис чəһəтлəri кəстəрир вə охучулары белə мənфиликлəрдən узаг олмага сəслəјирлэр. Кəркəмли сөз усталары бə`зən бу мəгсəдлə ибрəтамиз бир əһвалаты гəлəмə алып, онупла бағлы мүəјјən фикирлэр сөјлəјир, бə`зən дə бирбаша нəсиһəтə кечир, охучуларə өјүд верирлэр. Классик Азəрбајчан сənəткарлары өз əсəрлəриндə јүксək идсалар угрунда чарпышан, чəмијјəтдə һагт-əдатəтин бəрпəсына чалышан, вəтəнпəрвэрлик, һуманизм вə башга мүтəрəпти идејаларла јашајан шəхсијјəтлəri нүмунə кəстəрир, охучулары һəјатда онларə бəнзəмəјə чағырырдылар.

Камил инсан идејасы классик сənəткарларымызын һамысыны

вараһат етмиш, онлар жаратдылары көзәл әсәрләрдә бу идејаға садиг галараг чәмијјәтин инкишафында мүнүм рол ојнаја билән ағыллы, мүдрик, чәсур образлар жаратмыш, кәнч нәсилләрә бәдии сөzlә тәсир көстәрмәјә чалышышлар.

XII әср Азәрбајчан әдәбијјатында өзүнәмәхсус јери олан **Әфзаләддин Хагани Ширвани (1126-1199)** өз әсәрләриндә шәхсијјәти һәр чүр фитнә-фәсаддан узаг, дост үчүн үрәји јанан, әдәбли, вәфалы, һүнәрвәр, јахшы вә пис адамлары таныјан бир инсан кими дәрләндирир, охучуларында бу чүр нәчиб сифәтләр ашыламаға чалышыр:

Әдәбдән чанына бир тилсим дүзәлт,

Кәсранын тачына әдәбдир зинәт.¹

Баиға бир ше`риндә исә шаир јазыр:

Сүфрәсиндән падшаһын ит кими сүмүк умма,

Өз әтиндән, ганындан нәфсинә вер сән тәам.²

Хагани пахыллыгы шәхсијјәтә јасаг едир вә инсаны мәнәвијјәтчә зәнкин олмаға чағырыр. Мәнәви бөјүклүјү инсанын ишиндә, әмәлиндә көрән шаир дејир:

Бојун бөјүклүјү дејилдир кәрәк,

Һуммәтлә бөјүкдүр һәр хырда үрәк.

Бир кичик адама нәвазиш етсән,

Сәнин бөјүклүјүн кетмәз әлиндән.³

Ә. Хагани Алими, һикмәт әһалини шаһлардан, султанлардан уца тутур. Шаир бу рүтбәнин учалығыны хатырлатмагла кифәјәтләнмир. Үзүнү мәдһијјәләр јазан шаирләрә тутуб дејир ки, шәхс бир нарча чәрәк үчүн, кәлди-кәдәр вәзифәсини мүвәптәти горумаг үчүн һәр јетәни јалан-кәрчәк тәрифләмәмәлидир. О јазыр: Хагани ағлы шәхсијјәтин ән али кәјфијјәти һесаб едир вә һәр шејин устады сајыр:

Дунјада ағыл тәк бир устад кармы?

Шаир пислији, заты ғырылыгы тәнгид етмәклә кифәјәтләнмир, камил, хејрхаһ шәхсијјәтләрдән тәләб едир ки, пис адамлары таныја билсинләр, онларын шәриндән горунсулар. Чүнки "пис адамлар әгрәб тәк кор олар, илан тәк лал, кар".⁴

Хагани шәхсијјәтин саф, тәмиз үрәјә малик олмасы үчүн, јәни тисликдән узаг олмасы үчүн он шеји өзүндән кәнар етмәји мәсләһәт

көрәрәк јазырды:

Истәсән күзкү тәк саф олсун үрәк,

Синәндән он шеји атасан кәрәк:

Һарам, гејбәт, кинә, пахыллыг, тамаһ,

Кибр, рија, һәсәд, әдавәт, кәләк.⁵

"Истәсән күзкү тәк саф олсун үрәк" - дедиклә Хагани һәм мүстәгим, һәм дә мәчази мәнә ифадә етмишдир. Мүстәгим мәнә одур ки, үрәк сағлам олматы, үрәјинин сағламлығыны истәјән шәхс пахыллыг етмәмәли, тамаһкарлығы учбатындан әјри јол тутмамалы, ријакарлығы еләмәмәли, она-буна кәләк кәлмәмәли, һәјатыны мәнәсыз јерә әдавәтләрә гурбан вермәмәлидир. Тәбин ки, бүтүн булар инсанын әһвал-руһијјәси илә бағлыдыр вә бу да үрәјин фәалијјәтинә тәсир едир. Мәчази мәнә исә тәрбијәви нөгтеји-нәзәрән ишләнмишдир. Шаир демәк истәјир ки, һәр шәхс чәмијјәтдә јахшы ад-сан, һөрмәт газанмаг, лајигли јер тутмаг үчүн мәнәвијјәтчә, әхлағча тәмиз олмалыдыр.

Шәхсијјәт һесаб едилән инсан һансы мүсбәт кәјфијјәтләрә малик олмалыдыр? Өз әсәрләриндә јаранмышларын әшрәфи инсандан, онун јарадычы гүввәсиндән, арзу вә дүшүнчәләриндән, пис вә јахшы чәһәтләриндән бәһс едән XII әср Азәрбајчан елм вә әдәбијјатынын күнәши **Низами Кәнәви (1141-1209)** һәмнин кәјфијјәтләрә әсасән бунлары дахил етмишдир: инсан әдаләтли, әмәксевәр, зәһмәткеш, биликли, ағыллы, тәрбијәли, дунјакөрүшлү олмалыдыр. Низамијә көрә шәхсијјәт јахшы дост, јахшы јолдаш олмағы бачармалыдыр. О, јолдаш вә дост үчүн нәинки малындан, вар-дәвләтиндән, һәтта чанындан белә кечмәјә һазыр олмалыдыр.

Низами јалныз дост тапмағы дејил, һәр јердә - дөјүшдә дә, шәнликдә дә доста сәдагәтли олмағы, достдан ајрылмамағы мәсләһәт көрүр. Бу кәјфијјәт шәхсијјәтин ән мүсбәт чәһәти кими гијмәтләндирилир. Чүнки:

Бәрк ајагда сәмими, үрәји тәмиз јолдаш

Нә ајагындан чәкәр, нә сәндән гачырар баш.⁶

Низами шәхсијјәти һәртәрәфли, камил көрмөк әрзусунда олмушдур. О, истәр ишинә, истәр дәврәнинә, истәр сә дә дикәр әмәлләринә көрә өз јерини билән инсаны јүксәк гијмәтләндирир.

Бөјүк сәнәткар һағлы олараг инсанлара төвснә едир ки, ағыр кәлмәк үчүн гарны долдурмаг јох, әли, идракы зәнкинәндирмөк лазымдыр. Шаир јазыр:

*Инсана архадыр онун камалы,
Азылдыр һәр кәсин дәвләти, малы.
Ким ки, җетишмәди азылдан бара,
Охшар инсансифәт әчдаһалара.⁷*

Јахуҗ:

*Учалмаз истәсән бир камала чат,
Камала еһтирам кәстәрәр һәјат.⁸*

Низами инсаны сәрраф олмаға, һәр шејин өз гижмәтини вер-
мәјә сәсләјир. О шәхси камил һесаҗ едир ки, һиссә гапылмадан,
тәрәфкирлик вә үзкәрәнлик етмәдән истәр кечмишдә истәрсә дә
јаһадығы дөврдә көтүрүлмүш ишә лајигли гижмәт верә билсин, һагтын,
әдәләтин кешижиндә дурсун, јахшыја јахшы, писә пис демәји бачарсын:

*Бу дунјада нә көрсән тәзәдән вә көһнәдән,
Онун јахшы, пислијчин бир әндазә ајыр сән.⁹*

Низами сахта иш көрән шәхсијјәтләри чәмијјәтин ағыр дәрди
һесаҗ едир, сахтакарлығы инсан шәхсијјәтинин ән јармаз кејфијјәти
сајыр.

Низами Кәнчәси мәрифәтли вә мүнәсиб тонда данышмағы
шәхсијјәтин ән көзәл кејфијјәти һесаҗ едир, әдәбли чәваб алмағ үчүн
әдәбли данышмағын вачиблијини вургулајыр:

*Һәјалы сөз даныш, өјрәниб сәндән
Һәјалы данышсын сәни динләјән.
Әгилли бир ишдир јумшағ данышмағ,
Кобудлуг ахмаға јарашар анчағ.¹⁰*

Низами Кәнчәвинин шәхсијјәт һагтында зәнкин фикирләри
ичәрисиндә онун шәхсијјәти өз зәһмәти илә, әмәји илә һәјат кечирмәјә
чағырмасы хүсуси јер тутур. Бу фикирләри илә о, һәм дә истис-
марчышара, истисмар гајдаларына гаршы үсјан едир.

Шаир дилләр әзбәри олан "Кәрпичкәсән кишинин
дастаны"нда јазыр:

*Онунчун өјрәтдим ки, әлими бир сәнәтә,
Бир күн сәнә әл ачыб дүшмәјим хәчаләтә.
Мән бир кәсә дејиләм хәзнәдән отру мөһтач,
Әлимин зәһмәтијлә тохдур көзүм, дејил ач.¹¹*

XIII әсрин ахырларында вә XIV әсрин әввәлләриндә
Азәрбајҗан поезијасынын инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамыш
көркәмли шаиримиз *Марагалы Әвһәди (1274-1338)* јарадычылығында
да шәхсијјәтлә бағлы марағлы фикирләр вардыр. Әвһәди өз әсринин
көркәмли вә тәрәгтипәрвәр шаирләриндән олмашдыр. Демәк олар ки,
бүтүн орта әср тәзкирәчиләри Әвһәдинин дәрин елми билијә малик,
истеҗадлы бир шаир, меһрибан, хошсөһбәт, мәчлис севән, истигаҗлы
бир инсан олдуғуну гејд едирләр.¹²

Бир шәхсијјәт кими јеткин олан Әвһәди өз әсәрләриндә оху-
чуларыны һәјатын мәнасыны дәрк етмәјә, дунјанын һәгигәтләринә
вагиф олмаға, һәјатын зинәт вә зирвәләринә баш әјмәмәјә чағырыр.
Шаир һөкмдары зүлмдән әл чәкмәјә, әдавәтдән галхан дүзәлдиб
мәзлумларын атдығы охлардан гөрхмаға, садә олмаға, һәгигәти севмәјә,
инсанлара гајғы көстәрмәјә сәсләјир, ачкөзлүјү ријакарлығы писләјир.
Әвһәдинин беш мин бејтдән ибарәт "Чами-Чәм" адлы мәснәвиси
шәхсијјәтин гижмәтләндирилмәси бахымындан хүсуси әһәмијјәт кәсб
едир. Бу әсәрдә Әвһәди охучулары дүзкүнлүјә, сәдагәтә, елмин
әһәмијјәтини дәрк етмәјә сәсләјир. О, инсана, онун тәрбијә вә
инкишафына, әхлаги вәзифәләринә хүсуси мәна верир, инсанын
гүдрәгини, ағыл вә һүнәрини, өз јарадычылығы илә дунјаны вә һәјаты
көзәлләшдирдијини тәсвир едир.

Азәрбајҗан әдәбијјәти тарихиндә јени бир мәрһәләнин
башланғычыны гојан *Сејид Имадәддин Нәсими (1369-1417)* бүтүн
јарадычылығы боју тәрәгтипәрвәр бир шәхсијјәт кими танынмыш,
инсанпәрвәрлији, мәнәви-әхлаги тәмизлији кениш тәблиғ етмишдир.
Инсан шәхсијјәтинә јүксәк гижмәт верән Нәсими һәлә о дөврдә ислам
дининин мәһдуд ганун-гајдаларындан кәнара чыхмаға чәһд көстәрмиш,
аллаһын тәбиәтиндә, әшјада вә инсанда тәзаһур етдијинә инанмыш,
"Әнәлһәг" - "мәним аллаһ" сөјләмишдир. Бунунла да о, суфи пан-
теистләри ичәрисиндә өз етигадында ән мөһкәм, сәдагәтли, мәнәви
чәһәтдән чох сағф вә тәмиз бир шәхсијјәт кими мәшһур олан, фикри
илә иши үст-үстә дүшән, гөрхмаз бир ашиғ кими танынан, һәјатыны өз
мәфкурәси јолунда чәсарәтлә гурбан верән һәллач Мәнсурун јолуну
давам етдирмишдир:

*Даим әнәлһәг сөјләрәм, һәгдән чу Мәнср олмушам,
Кимдир мәни бәрдар едән, бу шәһрә мәшһур олмушам.¹³*

Нәсими һәјат вә етигад гаршысында инсанын вәзифәләрини

доғру баша дүшмәк үчүн аҗыг вә чәсарәтли олмағы тәләб едир. Шаирин фикринчә. һәгиги һәјат јолу ибадәт вә ријазәтдә, заһидликдә дејил, инсанлара намус вә сәдагәтлә хидмәт етмәкләдир.

Трәгипәрвәр вә инсанпәрвәр бир шаир кими танынан Нәсими дөврүн нөгсанларыны тәнгид етдији заман инсанлары халга доғрулуғ вә әдагәтлә хидмәт кәстәрмәјә чағырыр: "Аллаһдан лүтф вә мәрһәмәт уманлар өвләри мәрһәмәтли вә әдагәтли олмалыдырлар. һәгиги дини етигад инсандан әдагәт вә сәдагәт тәләб едир. Инсанын етигады илә әмәли арасында учурум олмамалыдыр. "Алими-биәмәл" оланлар, сөздә һәгигәт вә инсафдан дәм вуруб, ишдә халга зүлм едәнләр хаин вә ријакарлылар". Нәсиминин тәблиғ етдији һәгигәт будур.

Азәрбајчан халгынын тарихинә көркәмли дәвләт хадими вә истәдадлы сәркәрдә кими дахил олмуш *Шаһ Исмајыл Хәтаи (1486-1524)* һәм бир шәхсијјәт, һәм дә шәхсијјәтә даир гүјмәтли фикирләр мүәллифи оларағ мүһүм јер тутур. Азәрбајчан халгынын әдәби-бәдии ирси илә тәрбијәләнмиш, милли әнәнәләримизә бағланмыш, Хәтаи өз јарадычылығында һәмишә вәтән торпагынын азадлығ вә истиғлалыјјәтини идејасыны тәрәннүм етмиш, гази вә әскәрләрини сајыг, чәсарәтли вә фәдакар олмаға чағырмышдыр.

Шаир дидактик-тәрбијәви үслубда јаздығы шеърләриндә охучуларыны, тәрәфдарларыны, мүридләрини һәмрәј олмаға, һәр јетәни, таныјыб-билмәдији шәхсләри дост билиб өз сиррини ачыб демәмәјә чағырыр. Ејни заманда вәфа, сәдагәт, мәрдлик кими нәчиб кејфијјәтләри тәблиғ едир.¹⁴

Хәтаинин дидактик-әхлағи көрүшләрини ифадә едән 168 бејтдән ибарәт "Нәсиһәтнамә" әсәриндә вә гәһрәманылығ, сәдагәт вә сәхавәт, дәјанәт вә доғрулуғ кими хүсусијјәтләр инсанлар үчүн ән вачиб сифәтләр һесаба едилер.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә чох әһәмијјәтли бир јер тутан *Мәһәммәд Фүзули (1494-1556)* өзүндән әввәлки мүтәфәккирләрин шәхсијјәт һағгында фикирләрини, әсасән, бир истиғамәтдә - һәјат көзәллијини дәрк еләрәк, она дәрин мәнәһбәт бәсләјәрәк көзәләшмәк, тәмизләшмәк, сағлашмағ истиғамәтиндә инкишаф етдирмишдир.

Фүзули белә нәтичәјә кәлир ки, шәхсијјәт јашадығы каинаты, һәјаты, инсанлары, тәбии сәрвәтләри севмәли, әмин-аманығы горумалы инсанлары хәлибәхтлијә чатдырмалыдыр.

Сәи дәрәчә мәғрур тәбиәтли бир инсан олан Фүзули

шаһларын, сарајларын гаршысында әјилмәмишдир. О өзүнүн Хызрдан миннәтлә әбәди һәјат истәмәдијини, сүләјманларын сәхавәтинә бојун әјмәдијини ифадә етдији бир шеъриндә јохсуллуғу, кушәнишинлији ријакарлыгдан вә түфәјлиликлә һәјат кечирмәклән үстүн тутур.

Фүзулинин халга, јарадычы әмәјә, вәтәнә дәрин мәнәһбәт, јүксәк бәшәри идеаллар тәрәннүм едән әсәрләри, хүсусән инсанпәрвәрлик, азадлығ һиссләри илә руһланан "Лејли вә Мәчнун" поемасы бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олмуш, инсанларын мәнәви әхлағи инкишафына нәчиб тәсир кәстәрмишдир.

"Аләм сәдәфиндә инсандан гүјмәтли бир көвһәр көрмәдим"¹⁵ - дејән Фүзули инсаны о заман бир шәхсијјәт кими көрүр ки, инсан "зираәтлә мәшгул олсун", "сәнәт өјрәнсин", "өзкәләрин һағгыны, әмәјини мәнәмсәмәсин", "чалышыб билик", мәррифәт кәсб етсин", идрак саһиби олсун. Онун фикринчә, ән јүксәк мәнәви-әхлағи кејфијјәтә малик оланлар, ән хејрхаһ адамлар өз әлинин әмәји илә јашајыб башгаларына да хејр верәнләрдир. "Инсан маариф кәсб етмәклә фејз газанмаға габилдир". Фүзули инсандан тәвәзәкар олмағы, "камал саһибләриндән јахшы хасијјәт өјрәнмәји" тәләб едирди. Фүзулинин фикирләриндән белә бир нәтичә чыхыр ки, шәхсијјәт хејрхаһ олмалы, пислијә нифрәт етмәли, пахылыгдан, һәсәддән узағ көзмәли, һәјаты, тәбиәти, инсаны, сәнәти, шеър, мусигини, елми, маарифи севмәлидир.

Мүхтәлиф дөврләрдә јашамаларына бахмајарағ, Азәрбајчанын көркәмли мүтәфәккирләри шәхсијјәт һағгында бир-биринин фикрини давам вә инкишаф етдирмишләр. Доғрудур, онларын бахышларындакы мөһдудлуғдан, дини тәсирләрдән ирәли кәлән зиддијјәтләр шәхсијјәт һағгындакы фикирләриндә дә өз әксини тапыр. XIX әсрә гәдәрки дөврдә јашамыш шаир вә јазычыларымыз шәхсијјәт һағгында јүксәк фикирләр сөјләјәркән орта әср нәсиһәтчилијиндән ирәли кәдә билмирләр. Лакин XIX әсрдән башлајарағ Азәрбајчан маарифпәрвәрләри шәхсијјәтин формалашмасыны јени дөврүн јарадылмасы үчүн әсас амил һесаба едир вә јени инсан көрмәк истәјирдиләр.

Бөјүк Азәрбајчан јазычысы вә әлими *Аббасгулу Ага Бакыханов (1794-1847)* шәхсијјәтин јүксәк кејфијјәтләри һағгында гүјмәтли фикирләр сөјләмишдир.

А.Бакыханов кәстәрирди ки, инсан организминдә башлыча үзв үрәк олдуғу кими, каинатда да инсан ән јүксәк варлыдыр. Оңун фикриндә, инсан билмәдији һәр шеји өјрәнмәјә гәдирдир. Инсан

мәңгәви әләми о гәдәр зәңкин вә түкәнмәздир ки, онун тәсвири үчүн нә дејилсә аздыр. Инсанын мәңгәви әләми јердән көјләрә јүксәлән күнәшә бәнзәјир. А.Бакыхановун фикринчә, тәрбијәнин мәгсәди һәгиги инсан, камил шәхсијәт јетишдирмәкдир.

А.Бакыхановун "Тәһзиби-әхлағ", "Нәсиһәтнамә" кими әсәрләри "шәхсијәт нечә олмалыдыр?" суалына чаваб верир. Онун фикринчә, кәләчәкдә бөјүк шәхсијәт кими көрмәк истәдијин адамы кичик јашларындан камил шәхсијәт олмаға лајиг кејфијәтләрлә тәмин етмәлисән.

"Шәхсијәтдә һансы кејфијәтләр олмалдыр?"- суалына А.Бакыханов белә чаваб верир: "Шәхс мәрифәт саһиб олмалыдыр. Кимлә дост, јолдаш олдуғуну билмәлидир". "Елә адамларла отур-дур ки, бөјүкләр онлары јахшы һесаб едирләр. Әчлаф вә һәрзәә данышан адамлардан кәнар кәз ки, сән дә онлар кими олмајасан".¹⁶

А.Бакыханов сөз кәздирмәји, јалан данышмағы нөгсән сајыр. Бу чүр кејфијәтләрдән узағ олмағы мәсләһәт көрүр: "Һеч кәсин пислијини башгасына демә, чүнки о шәхс сәнә дүшмәнсә һаман сөзү саһибинә чатдырар. Әкәр дост исә сәнин һағгында бәдкүман олар. Јалан данышмағдан чәкин, чүнки һәр кәс сәни јаланчы таныса, доғру сөзүнә дә инанмаз. Һәр кәс сәнә башгасынын ејбини ачыб десә, ондан узағ кәз, чүнки о сәнин ејбини дә башгаларына сөјләјәр".¹⁷

А.Бакыханов зәһмәт чәкмәји јүксәк гијмәтләндирир. Бу зәһмәти фајдалы ишә чевирмәји, шәхсијәтин јүксәлишини тәмин едән нәтичәләр шмағ үчүн сәј кәстәрмәји лазым билир.

Алим елми вә камалы инсан үчүн әвәзсиз нәмәт сајыр: "Елм вә камал тәһсилинә һәр шејдән чох чалыш, чүнки, һәр шеј онларын көмәјилә әлдә едилир".¹⁸

А.Бакыханов инсанын данышығына, рәфтарына, давранышына, һәрәкәтинә фикир вермәсини дә тәләб едир ки, башгалары онун һағгында пис нәтичә чыхармасынлар. О, һәр кәсин өз габилијјәтинә көрә гијмәтләндирилмәси мұлаһизәсини ирәли сүрәрәк јазыр ки, инсанын шәрафәти өз габилијјәти иләдир, нәслинә көрә дејилдир, габил өвләдин она еһтијачы јохдур. Нахәләф өвләд исә нәслинин адыны батырыр.¹⁹

Бөјүк маарифпәрвәр јахшылығы инсан шәхсијәтини учалдан кејфијәт кими дәјәрләндирир вә һамыја јахшылык етмәји мәсләһәт көрүр: "Инсан јахшы әмәлдән ики дәфә зөғ алар: биринчиси, ону едән

заман, икинчиси, әвәзини көрән заман".²⁰

Тарихи, әдәби вә ријазии елмләр үзрә бир чох чидди әсәрләрин мұәллифи олан Аббасгулу аға Бакыхановун дикәр фикирләриндә дә шәхсијәтин формалашмасында нәзәрә алынмаға лајиг төвсијәләр вар. Онларын амысы камил инсан јетишдирмәјә хидмәт едир.

Азәрбајҗанын бөјүк философу, драматургу, јазычысы вә шаири **Мирзә Фәтәли Ахундов (1812-1878)** да шәхсијәтин формалашмасына даир бир сыра гијмәтли мұлаһизәләр ирәли сүрмүшдүр. О, шәхсијәтдән илк нөвбәдә халғын, вәтәнин, милләтин гејдинә галмағы тәләб едир. Марағлыдыр ки, көркәмли әдиб өзүнүн материалист вә атеист бахышлары илә сәләфләриндән хејли ирәли кетмишдир. Онун шәхсијәт һағгындакы фикирләри материалист бахышын инкасы кими мејдана чыхыр. Бир маарифчи кими М.Ф.Ахундов шәхсијәти тәһсилли, елмли, дини ујдурмалара инанмајан, вәтәнпәрвәр, халгсөвәр инсан олмаға чағырыр. Онун мөктубларында вә фәлсәфи трактатларында, "Алданмыш кәвакиб" повестиндә вә дикәр әсәрләриндә шәхсијәтә даир олдуғча марағлы фикирләр вә мұлаһизәләр сөјләнмишдир.

Көркәмли јазычы "Алданмыш кәвакиб" повестиндә ики шәхсијәти үз-үзә гојур: Шаһ Аббасы вә Јусиф Сәррачы. Мұәллиф һәјатда Јусиф Сәррач кими шәхсијәт көрмәји арзулајыр. Лакин онун арзуладығы шәхсијәт өз раһатлығыны сонәдәк горуја билмир. Чүнки о, һакимијјәт башына өз амалынын, мұбаризәсинин нәтичәсиндә јох, тәсадүфи оларағ кечмишди. Одур ки, Мирзә Фәтәли мұбаризә алармағы, мұбаризә јолу илә мәңгәви-әхлағи чәһәтдән јеткинләшмәмиш шәхсијәтләри арадан галдырыб камил, јеткин шәхсијәтләри һакимијјәт башына кәгирмәк идејасыны ирәли сүрүрдү. Һуманист мутәфәккирин јарадычылығында мұһүм јер тутан "Кәмалүддөвлә мөктублары" әсәриндә дә шәхсијәтин инкишафы илә бағлы мұһүм фикирләр ирәли сүрүлүр.

XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә Һәсән бәј Зәрдаби, Нәчәф бәј Вәзиров, Мөһәммәд Тағы Сидди, Фиридун бәј Көчәрли, Мир Мөһсүн Нәвваб, Нәриман Нәриманов, Әбдүррәһим бәһ Нағвердијев вә башгалары да шәхсијәтин формалашмасы мәсәләсинә хүсуси диғәт јетирмиш, бу барәдә марағлы фикирләр сөјләмишләр. Бир факты гејд етмәк лазымдыр ки, дөврлә әлағәдар спесифик чәһәтләри чыхмағ шәрти илә, бу маарифпәрвәрләрин фикирләри өз мајасыны һағгында данышдығымыз сәләфләрин фикирләриндән

атмышдыр. Онлар да шәхсијјәти зәһмәт чәкмәјә, тәнбәлликдән гач-маға, јалтаг, икиүзлү олмамағы, пешәсини, ишини севмәјә, мүфтәхор-лугдан узаглашмаға, садә вә тәвазәкар олмаға, хејирхаһ, гәдирбилән, достлугда мөһкәм олмаға һазырлајырдылар.

Беләликлә, Азәрбајчанын көркәмли мүтәфәккирләринин шәхсијјәт һағгында сөјләдикләри гижмәтли фикирләр белә демәјә әсас верир ки, камил инсан, јеткин шәхсијјәт формалашдырылмасы проб-леми бүтүн заманларда чөмијјәтин, өлкөнин, тәрәггипәрвәр зијальлары дигтәт мәркәзиндә олмуш, халгын, милләтин, вәтәнин кәләчәји, хошбәхтлији, азадлығы мәнз күчлү мәнтигә малик, дәрин дүшүнчәли, кениш дүнјакөрүшлү, елми чөһәтдән интеллектуал шәхсијјәтләрин јетишдирилмәси илә бағланмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Ширвани Х. Сечилмиш әсәрләри. - Б.: Азәрб. ЕА нәш-ты, 1956. - С. 253.
2. Јенә орада. - С. 258.
3. Јенә орада. - С. 252.
4. Ширвани Х. Сечилмиш әсәрләри. - Б., 1956. - С. 253.
5. Јенә орада. - С. 415.
6. Кәнчәви Н. Сирләр хәзинәси. - Б., 1981. - С. 115.
7. Кәнчәви Н. Једди көзәл. - Б.: Јазычы, 1983. - С. 49.
8. Кәнчәви Н. Лејли вә Мәчнун. - Б., Јазычы, 1983, - С. 55.
9. Кәнчәви Н. Сирләр хәзинәси. - Б., 1981. - С. 127.
10. Кәнчәви Н. Искәндәрнамә. - Б.: Јазычы, 1982, - С. 444.
11. Низаминин һикмәт вә нәсиһәтләри. - Б.: Азәрб. ЕА нәш-ты, 1966, - С. 42.
12. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи: Үч чәлддә. Ч. 1. - Б.: Азәрб. ЕА нәш-ты, 1960. - С. 232.
13. Нәсими И. Әсәрләри. - Б. Јазычы, 1979, - С. 200.
14. Хәтаи Ш. И. Кечмә намәрд көрпүсүндән. - Б.: Јазычы, 1983, - С. 305.
15. Фүғули М. Сечилмиш әсәрләри. - Б.: Азәрнәшир, 1958. - С. 4.
16. Бакыханов А. Бәдиш әсәрләри, - Б.: Азәрнәшир, 1973, - С. 353.
17. Бакыханов А. Нәсиһәтләр. - Б.: Јазычы, 1982. - С. 7-8.
18. Бакыханов А. Нәсиһәтләр. - Б.: 1982. - С. 8.
19. Јенә орада. - С. 13.
20. Јенә орада. - С. 16.